

Nailə Mustafayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN MÜXƏMMƏSÇİLİYİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *müxəmməs, poeziya, Şirvan, rədif, ədəbiyyat*

Ключевые слова: *мухаммас, поэзия, Ширван, редиф, литература*

Key words: *mukhammas, poetry, Shirvan, radif, literature*

XVIII əsrdə Azərbaycan bir sıra siyasi problemlərlə üzləşmiş, ölkə xanlıqlara bölünmüş, zəifləmişdi. Yaranmış siyasi, iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq həmin dövrdə Azərbaycanda mədəniyyətin və ədəbiyyatın inkişafı müşahidə olunurdu, ədəbiyyatda əvvəlki dövrlərlə müqayisədə yeni keyfiyyətlər özünü göstərirdi. Bəzi şairlərin farsca da əsərlər yazmasına baxmayaraq, dövrün şair və yazıçılarından böyük əksəriyyəti ana dilində, mümkün qədər sadə, sırayı oxucunun başa düşəcəyi dildə yazmağa çalışırdı. XVIII əsrdə milli poetik təfəkkür formalaşır, ədəbi-bədii fikirdə realizm keyfiyyət həddinə çatır, tədricən şifahi xalq ədəbiyyatından gələn inikas üsulu normativlik əldə edirdi. Ədəbiyyatda konkret hadisələrdən, adamlardan söhbət açılması, konkret insana müraciət edilməsi halları artır, bir sözlə, poeziya həyata yaxınlaşır, dövrün mühüm problemlərinə münasibət bildirirdi.

XVIII yüzillikdə şifahi xalq şeiri formalarında, heca vəznində yazılan əsərlərin-qoşma, gəraylı, tənris və bayatıların sayı xeyli artır, dövrün bir sıra müqtədir sənətkarları fikir və hisslərini bu janrlarda ifadə etməyə üstünlük verirdilər. Azərbaycan ədəbiyyatında keçid dövrü sayılan bu əsrdə baş verən “janr yenidənqurması” prosesinin bir özəlliyi də vardır: Qəzəlin fəaliyyət dairəsi qoşma fonunda məhdudlaşır, qəsidə, qitə, mərsiyədən istifadə isə xeyli azalır, lakin klassik janr olan müxəmməsin tətbiq sahələri genişlənir. Əlbəttə ki, bunun obyektiv səbəbləri vardır. Birincisi, XVIII əsrdə folklor janrlarından geniş istifadə fonunda bütün klassik janrlardan imtina qeyru-mümkün idi. Əgər belə olsaydı, ədəbiyyatda sələf-xələflik əlaqələri itər, oxucunun ədəbiyyatı qavraması xeyli çətinləşər, müəllif-oxucu münasibətləri pozulardı. Tədqiq edilən dövrdə folklor janrları klassik janrlarla birlikdə fəaliyyət göstərərək dövrün ədəbiyyat qarşısında qoyduğu məsələləri həll etməyə çalışırdı. Ədəbiyyat realizmə doğru inamla irəlilədi, poeziyada, xüsusilə də Molla Pənah Vəqif yaradıcılığında nikbin, gümrəh notlar hakim mövqə tutmağa başladı, şeirin dili sadələşdi, demokratiqləşdi, milliləşdi. İkincisi, əsrin şairləri müxəmməs janrının dövrün həqiqətlərinin, hiss və həyəcanlarının ifadəsində üstünlüklərini kəşf etdilər. Müxəmməsin geniş informativlik imkanlarına malik olan bir nəzm şəkli olduğu üzə çıxdı. Əsərlərində, XVIII əsrdə baş vermiş hadisələri mümkün qədər təfərrüatla, dəqiqliklə, realistsinə əks etdirməyə çalışan şairlər öz mənzumələrini yazarkən əsasən bu janra müraciət etdilər. Müxəmməsin müəllifin

fərdi üslub keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasındakı rolu da xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Bu sadalanan cəhətlər müxəmməsi əsrin aktual janrına çevirdi.

XVIII əsr Azərbaycan şairlərindən Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcur Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Şəkili Nəbi, Hüseyn xan Müştəq, Molla Vəli Vidadı, Molla Pənah Vaqifin müxəmməsləri günümüze çatmış, ədəbiyyat tarixlərinə salınmışdır. Əsrin müxəmməşçiliyinin səciyyəvi cəhətlərindən biri tarixi mövzulu müxəmməslərin meydana çıxmasıdır. Bu dövrdə müxəmməs formasında yazılmış aşağıdakı tarixi mənzumələri tədqiqata cəlb etmək imkanımız vardır: Şakir Şirvaninin “Əhvali-Şirvan”, Ağa Məsih Şirvaninin “Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın” misrasıyla başlanan mənzuməsi, Şəkili Nəbinin “Yenə”, “Küngüdə”, “Ağlar” və “Bu gün” rədifli şeirləri, Molla Vəli Vidadinin “Bu gün”, “Bax” rədifli müsibətnamələri, Muxtar adlı şairin müxəmməsi. Bunlardan başqa, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları üzərində apardığımız araşdırmalar nəticəsində əsrin Zari Ərəşi, Safi, Aşıq Saleh, Mövlana Kazım, Asəf Şirvani, Mənsəbi Ağdaşi, Molla Güllü Zəlamı kimi şairlərinin də müxəmməs və təxmis yazdıqlarını müəyyən etmişik.

XVII əsrin sonları- XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış Nişat Şirvani əsərlərinin az bir hissəsi əlimizə çatmışdır. Nişatın şeirlərinin əsas mövzusu məhəbbət lirikası olsa da, onun əsərlərində didaktika, zamanədən şikayət də mühüm yer tutur. Ağa Məsih, Vaqif, Zülali kimi şairlərin şeirlərinə nəzirə yazması Nişatın XVIII əsr sənətkarları arasında böyük nüfuz sahibi olduğunu göstərir. Nişatı “Şirvan şairlərinin mötəbərlərindən birisi” adlandıran Firidun bəy Köçərli onun qəzəllərindən başqa müxəmməs və mürəbbelərinin də olduğunu göstərmişdir (1, s.236). H.Araslı Nişatın mükəmməl mədrəsə təhsili aldığını, Füzulinin bədii irsi əsasında tərbiyələndiyini, XVIII yüzilliyin əvvəllərindən sənətkar kimi şöhrətləndiyini qeyd edir (2.s.185).

Nişatın “Olasan” rədifli 5 bəndlik müxəmməsində lirik qəhrəman ona əzablar verən məşuqəsinin aşıq olub hicran qəminə düşməsinə və beləliklə onun nələr çəkdiyini başa düşməsinə arzuladığını bildirir. Nişatın lirik qəhrəmanı eşqi yolunda məşəqqətlər çəksə də insafıdır, yarının çox üzülməsinə razı deyil, onun cəmi bircə gün səmimi-qəlbdən bir vəfasız sevməsinə, əzabkeş, fədakar aşıqların vəziyyətinə düşməsinə istəyir. Şair eşqi yolunda çəkdiyi möhnətləri, həsrətləri, məruz qaldığı tənələri sadalayır, ona qarşı laqeydliyə son qoyulmasını tələb edir. Şeir məşuqəsinin xoş gününü arzulayan aşıqın xoş arzuları, duaları ilə bitir:

Yətməsin mahi-növi-hüsnünə nöqsan əsla,

Saxlasın Tanrı səni, illərədək var olan (3, s.275)

Nişatın “Axır” rədifli 5 bəndlik məhəbbət mövzusunda yazılmış müxəmməsinin dili sadədir, müəllif xalq dilindən ifadələr işlətməklə, məşuqəyə bilavasitə müraciət etməklə, özü-özünə sual verib cavablandırmaqla, nida sözləri işlətməklə səmimilik, emosianallıq yaradır, özünü oxucuya mümkün qədər yaxınlaşdırır.

Nişat “Göstərdi mənə dün biri bir qaşı hilali” misrası ilə başlanan 5 bəndlik müxəmməsində şair və şairlik barədə bəzi fikirlərini bildirmiş, dövrədən, özünə qarşı münasibətdən narazılığını ifadə etmişdir. Şair bir gözələ üz tutub ona bir neçə dəyərli nəsihət verir: Nadanlarla ünsiyyətdə olma, cavan ömrünü gül yarpağı kimi bada vermə, şeirin qədrini bil, elm-kamal kəsb et. Əgər səndə şairlik təbi varsa, bu

sənətə sahib olmaq istəyirsənsə, hər gecə xəyalını işə salmalısan. Üçüncü bənddə Nişat öz nümunəsində şair olmağın çətin tərəflərindən danışır, həmsöhbətini bəzi məsələlərdən xəbərdar edir. Şair çətin vəziyyətə düşə bilər, qütbətə üz tuta bilər. Gövhər suda-vətəninə ikən qiymətsiz olur, o, yalnız sudan çıxandan sonra, vətəninə tərk etdikdən sonra qiymətə minir. Şairlərin rastlaşdıqları acı həqiqət budur. Bəndin sonunda belə bir aforizm işlədilmişdir: “Hünər kamal əhlini avara edər”. Şeirdən görünür ki, müəllifin vətəninə tərk etməsinin əsas səbəblərindən biri onun sənəti-şairliyi olmuşdur. Muxəmməsin dördüncü və beşinci bəndlərində Nişat həmsöhbətinə məsləhət görür ki, şair olmaq, bu sənəti öyrənmək istəyirsə, şairlə oturub dursun ki, bu işin sirrlərini öyrənə bilsin. Şeirin son misralarından məlum olur ki, Nişat gəncə dostluq təklif edir. Nəzərdən keçirilən şeirdə ictimai etiraz motivlərinin, dövrəndən narazılığın, şairlik sənətinə, hünər əhlinə, dövrün ziyalı şəxslərinə biganə münasibətdən şikayətin bədii ifadəsini tapdığını görürük.

A.Dadaşzadə XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış bəzi şairlərin, o cümlədən, Nişat Şirvaninin öz istedadları sayəsində ənənəvi janrları, qəlibləri canlandıraraq tərəvətləndirməyə nail olduqlarını qeyd edir (4, s.61). Nişatın yaradıcılığını nəzərdən keçirərkən bu fikrin doğruluğunu təsdiqləyə bilərik. Bu şeirlərdə dünyəvilik, konkretliyə, həyatın real əksinə meyl, müəllifin yaşadığı dövrün əhvali-ruhiyyəsi bədii ifadəsini tapmışdır.

XVIII əsrin birinci yarısında yaşamış Şakir Şirvani mükəmməl mədrəsə təhsili almış, həm heca, həm də əruz vəznində şeirlər yazmışdır. Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndəsi olan Şakirin ədəbi irsinin az bir hissəsi əlimizə çatsa da, bunların əsasında şairin muxəmməs janrına daha böyük əhəmiyyət verdiyini görə bilərik. Şakirin bir mürəbbəsi, lirik mövzulu 8 muxəmməsi və Nadir şah qoşunlarının Şirvana hücumundan bəhs edən “Əhvali-Şirvan” mənsuməsi əlimizə çatmışdır. Şakirin 8 lirik məzmunlu muxəmməsindən altısı beş, biri dörd, biri isə altı bənddən ibarətdir. Bu şeirlərdə ilkin nəzərə çarpan cəhət dünyəvilik, dilin sadəliyidir. Şakir Şirvani muxəmməslərində irfandan, ilahi eşqdən söhbət getmir, o dünyəvi məhəbbəti, real həyatda gördüyü gözəlləri tərənnüm edir.

Maraqlıdır ki, dövrünün tələbi kimi muxəmməsə üstünlük verən şair “Nisbət qılmışam” rədifli şeirində sevgilisini məhz bu nəzm şəklində mədh etdiyini vurğulayır:

Afərin kim, xoş muxəmməs söylədim təfhim ilə,

Sevdiyim, hər dəm səni mədh eylərəm təkrim ilə (3, s.284).

Birinci misradakı “təhfim” sözü diqqəti cəlb edir. “Təfhim” ərəb sözü olub anlatma, ətraflı surətdə başa salma deməkdir (5, s.635). Müəllif burada muxəmməsin fikri daha ətraflı ifadə etmək imkanı verdiyinə işarə etmişdir. Təşbih, mübaliğə kimi poetik fiqurlardan geniş istifadə etməsi Şakir Şirvani muxəmməslərinin diqqətəlayiq cəhətlərindədir. Şakirin muxəmməslərinin hər misrasında təşbih olan bəndlər çoxdur. Şairin muxəmməslərində işlədilən ərəb-fars söz və ifadələri dövrün dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış və ya birbaşa klassiklərin, Füzulinin əsərlərindən götürülmüş söz və ifadələrdir. Ümumiyyətlə, füzuliyənəlik dövrün əksər sənətkarlarına xas olduğu kimi Şakir üçün də səciyyəvidir. Şairin muxəmməslərinin dilinin sadə, anlaşıqlı olduğunu xüsusilə qeyd etmək istərdik. O, şeirlərində emosionallığın ifadəsinə, oynaqlığa xüsusi olaraq fikir vermişdir. Emosionallığı,

oynaqlığı artırmaq üçün şair müxəmməslərində eyni sözü rədif kimi təkrar edir. Şakir müxəmməslərini məşuqəyə müraciət şəklində qurmuşdur ki, bu da səmimiyyəti artırır. Araşdırma zamanı aydın oldu ki, Şakirin səkkiz məlum müxəmməsindən altısı müraciətlə başlayır. Şeir bəndinin misralarında öz adını təkrar işlətməklə də müəllif emosionallığı, səmimiliyi artırmaq məqsədi güdmüşdür. Adının bəndlərdə təkrar işlədilməsi üsulundan sonralar Molla Pənah Vəqif geniş istifadə etmişdir.

Şakir Şirvani müxəmməs formasında yazdığı “Əhvali-Şirvan” mənzuməsi 1743-cü ildə Şamaxıda baş vermiş qanlı hadisəni, tarixi faciəni təsvir etdiyindən tədqiqatçılar onu bədii-tarixi oçerk kimi dəyərləndirirlər. 28 bənddən ibarət “Üçün” rədifli bu şeir realist ədəbiyyatımızın nümunələrindən sayıla bilər. 1743-cü ilin birinci və dördüncü rüblərində iki nəfər özünü Səfəvilər sülaləsinin qanuni varisi elan edərək Yeni Şamaxıda-Ağsuda üsyan qaldırmış, Nadir şah Əfşarın hakimiyyətindən, ağır vergilərdən narazı olanları ətrafında toplamışdı. Birinci dəfə şahzadə Nəsrulla Mirzənin başçılıq etdiyi İran qoşunu üsyanı yatırdı, yalançı Sam Mirzə edam edildi, Heydər xan Şirvana hakim təyin edildi (6, s.382). İran qoşunları getdikdən sonra həmin ilin sonlarında özünü Səfəvi şahzadəsi elan edən ikinci Sam Mirzənin başçılıq etdiyi üsyançılar Heydər xanın qoşununu məğlub edib özünü isə öldürsələr də, Nəsrulla Mirzənin qoşunları üsyançıları məğlub etdi, sonradan ikinci Sam Mirzə də edam edildi (6, s.382). Şakir Şirvaninin mənzuməsi bu hadisələrin təsvirinə həsr edilib. Üsyanın yatırılmasından sonra şirvanlıların məşəqqətli vəziyyətini yüngülləşdirmək istəyən şair bu şeirini Nadir şah müraciətən yazmışdı. Şairin məqsədi şirvanlıların bu işdə günahkar olmadıqlarını, bir dəstə muğanlı əsgərlərin və ləzgilərin Sam Mirzəni taxta çıxardığını, Nadir şah qoşunlarının üsyanı yatırarkən yerli camaata zülm etdiyini sübut etməkdən ibarət idi. Şakir Şirvan əhlinin əzablarını azaltmaq, vəziyyətin faciəviliyini Nadir şah çatdırmaq üçün baş verənlərdə əsas günahkarların kənardan gələnlər, fitnə-fəsadçılar olduğunu iddia edir, yerli camaatın başına gələnləri diqqətə çatdırmaq istəyir. Şair ürək ağrısı ilə deyir ki, Şirvan camaatının qanı sel kimi axdı, var-yoxu talan edildi. Mənzumə boyu görürük ki, müəllif təsvir etdiyi hadisələrə soyuqqanlı müşahidəçi kimi deyil, iştirakçı, zərər görmüş, başı bələli xalqın nümayəndəsi kimi münasibətini bildirmişdir.

XVIII əsrin birinci yarısında yaşamış görkəmli sənətkarlardan biri də Məhcur Şirvanidir. Şairin əsərlərinin son nəşrində onun on müxəmməsi və bir təxmisi təqdim edilmişdir. Məhcurun bütün müxəmməsləri məhəbbət mövzusunda, klassik qafiyyə quruluşuna malikdir (aaaaa, bbbba...). On müxəmməsdən səkkizi 5, biri 6, biri isə 3 bənddən ibarətdir. Sonuncu şeir natamamdır, Əlyazmanın vərəqi düşdüyündən onun axırı itmişdir. Məhcurun Osmanlı şairinə yazdığı təxmisi isə 6 bənddən ibarətdir.

Məhcur Şirvaninin müxəmməsləri dilinin sadəliyi, xalq dilindən, şifahi xalq ədəbiyyatından qidalanması, real, dünyəvi münasibətləri tərənnüm etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Şairin “Bəs ki, ol sərvini ayağına...” müxəmməsində hər bəndin sonunda “Bu nə qəddü bu nə qamət, bu nə gözdür, bu nə qaş” misrası təkrarlanır ki, bu da əsəri eyni zamanda tərəcibənd kimi də nəzərdən keçirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, həmin misranın daxilində də “nə” sözü təkrarlanaraq şeirə axıcılıq, oynaqlıq gətirir. Klassik Şərq poetikası baxımından bu təkrir, dilçilik baxımından isə leksik anafora. Ümumiyyətlə, şairin bütün poetik irsində onun təkrir poetik fiqurundan məharətlə istifadə etdiyinin şahidi oluruq. Şeir “Qaşların qövsi-qüzeh, qəmzələrin

tiri-şəhab” (7, s.236) misrasında iki təşbeh vardır. Gözəlin qaşları qövsi-qüzehə, qəməzləri isə tiri-şəhaba bənzədilir. Tiri-şəhab göy üzündə bəzən axan kimi görünən od parçası, meteorudur (5, s.649). Müəllif demək istəyir ki, od parçası, meteor səmanı yarıb keçdiyi kimi, sevgilisinin naz-qəməzi də aşiqin qəlbini eləcə yaralayır.

Məhcur 5 bəndlik “De görüm?” rədifli müxəmməsində bədii sual-istifham poetik fiqurundan məharətlə istifadə etmişdir. Şeir boyu şair məşuqəsindən nə üçün qəmginsən, yoxsa bir xəta etmişəm-sualına cavab istəyir və ehtimal etdiyi xətalərini sadalayır. Aşiqin sadalanan xətaləri əslində onun sədaqətinin, sevgilisinə hədsiz heyranlığının sübutudur. Əlbəttə, bütün bu deyilənlər, bənzətmələr gözəlin vəsfi, tərənnümü üçündür. Şairin burada işlətdiyi bədii üsul ondan ibarətdir ki, onun məşuqəsi deyilənlərdən qat-qat daha gözəl, daha məlahətlidir, o, aydan da, lələdən də daha gözəldir, şəbi-yəldanı onun saçına rəhbər hesab etmək olmaz. Beləliklə, müəllifin ehtimal olunan xətası, səhfi məşuqəsinin gözəlliyini daha artıq dərəcədə nəzərə çatdırır.

Məhcurun bədii xitab poetik fiqurundan məharətlə istifadə etdiyi şeirlərindən biri də “Bəsdir, bəs!” rədifli, 5 bəndlik müxəmməsdır. Digər şeirlərində yarının cəfalarını minnətdarlıqla, fədakarlıqla qəbul edən şair, elə bil ki, burada üsyan edir, “afəti-can” deyər müraciət etdiyi məşuqəsinin sonsuz əzablarından cana gəldiyini deyir. Birinci bənddə “Durmagil qəsdimə, ey afəti-can, bəsdir, bəs” deyən müəllif ikinci bənddə “bəsdir” sözünü “yetər” sözü ilə əvəz edir, “Tiği-bidad çəkib bağrımı dəldinsə, yetər!” deyir, bəndin bütün misralarının sonunda “Yetər” sözünü işlədir. Şeir üçüncü bəndinin misralarında “Nə üçün” sualı rədif kimi təkrar olunur. Aşiq cəsarətə gəlib “padşahım” adlandırdığı sevgilisini öz sualları ilə ittiham edir: Onun canını almağa bir qəmzə yetərkən bu qədər əzab-əziyyətin nə mənası vardır? Şair günəş üzlü yarına bildirir ki, o, məşuqəsinin vüsal zövqünü arzulamamış, sadəcə onun səri-kuyində-keçib getdiyi yerdə məkan istəmiş, buna görə də belə məşəqqətlərə düşər olmuşdur.

XVIII əsrin ən görkəmli şairlərindən biri, Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı Ağa Məsih Şirvani Nişat Şirvaninin təsiri ilə yaradıcılığa başlamış, xalq ruhunda şeirlər yazmışdır. Ağa Məsihin şeirləri vaxtı ilə geniş yayılmış, XVIII-XIX əsrlərdə tərtib edilmiş cümlələrə salınmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz göstərir ki, Vaqif, Zülali, Möhsün, Səlamı, Valeh, Şahid, Qərib, Abdulla, Zakir, Nəvvab, Sabir kimi şairlər onun əsərlərindən təsirlənmişlər (8, s.30). Ədəbiyyatda realizm prinsiplərini təbliğ edən Mirzə Fətəli Axundzadə “Nəzm və nəsr haqqında” adlı məqaləsində Azərbaycan türkləri içərisində iki şəxsi-Molla Pənah Vaqif və Qasım bəy Zakiri əsl şair hesab etdiyini bildirdiyi zaman Ağa Məsih Şirvaninin də adını çəkmiş, onun şeirlərinin az tapıldığını qeyd etmişdir (9, s.315). Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, milli dramaturgiyamızın banisi Ağa Məsihin yaradıcılığını da Vaqif və Zakir səviyyəsində olmasa da, yüksək dəyərləndirmişdir. Mirzə Fətəli Şıxlı Əli ağanın xahişi ilə yazdığı müxəmməsində Ağa Məsih Şirvaninin xatırlamış, bu şeirini onun kimi yazdığını göstərmişdir (9, s.162). Fikrimizcə, bu fakt bir daha XVIII əsrdə tərəqqi edən Azərbaycan müxəmməsçiliyində Ağa Məsihin rolunun nəzərə çarpan olduğunu sübut edir. Şairin əlyazma cümlələrə səpələnmiş ədəbi irsinin yalnız bir hissəsi çap edilmişdir. Hal-hazırda onun iki qəzəlini, üçü müxəmməsini, “Əşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın” misrasıyla başlanan müxəmməs formalı

tarixi mənzuməsini, bir müxəmməs-müstəzadəni, bir tərəcibəndini, bir müsəddəs formasında tövbənaməsini, Nişat Şirvani qəzəlinə bir təxmisini nəzərdən keçirmək imkanımız vardır. Şairin əlimzidə olan əsərinin altısının müxəmməs formasında yazılması onun dövrünün tələbindən çıxış edərək bu janra xüsusi önəm verdiyini göstərir.

On bənddən ibarət “Gərək” rədifli müxəmməsinin birinci bəndində “İntixab içrə bu nisbət şuxi-bihəmta gərək” deyən Ağa Məsih Şirvani “əsl gözəl necə olmalıdır?” sualına cavab verir, qadın gözəlliyi barədə fikirlərini bildirir. Şairə görə, birincisi, gözəlin əsil-nəcabəti olmalıdır. Bundan sonra, onun ayrı-ayrı bədən üzvləri barədə söhbət gedir: saç, boyu uzun olmalı, üzü gülər, yanağı gül ləçəyinə, burnu zənbaq qönçəsinə, ağzı püstəyə, dişləri inciyə, çatma qaşları yaya bənzəməli, sürməli gözləri məst olmalı, naz-qəmzələri can almalıdır. Gözəlin daxili aləmi, mənəvi dünyası da yaddan çıxmır, göstərilir ki, o, “pakizə məşrəb”-xoşxasiyyət, həyalı və ağıllı olmalıdır:

Xoş həya ismətnişanü müdrikü fəhmidəraz,
Aqilü agahü halü hər işi əla gərək (3, s.310).

Fikrimizcə, bu şeirin ən diqqətəlayiq cəhəti gözəl qadına, məhəbbətə münasibətdə həyatilik prinsiplərinin, dünyəviləyin üstün gəlməsindən ibarətdir. XVIII əsr ədəbiyyatımızın dünyəviləşməsində, lirik şeirin məhəbbət obyektinin konkretləşməsində, real şəxsi xüsusiyyətlərə malik gözələ çevrilməsində Ağa Məsihin özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Sonralar Molla Pənah Vəqif bu xüsusiyyətləri inkişaf etdirmişdir. Maraqlıdır ki, Vəqif Ağa Məsihin nəzərdən keçirdiyimiz “Gərək” rədifli müxəmməsinə nəzirə olaraq eyni rədifli altı bəndlik müxəmməs yazmışdır. Vəqif də şeirində gözəlin mənəvi aləminə fikir verir, onu “əhli-irfan”, nüktədan, şairsevən, aşiqpərəst” (10, s.121) görmək istədiyini bildirir. Bununla bərabər, Vəqifdə gözəlin daha açıq-saçıq təsvirini görürük.

Ağa Məsih “Bu” rədifli beş bəndlik müxəmməsinin əsas mövzusu lirik qəhrəmanın məşuqəsinin ona verdiyi əzablardan şikayətdir. Cəfalardan usanan aşiq “Dolanım başına, söylə nə məhəbbətdir bu” deyərək narazılığını bildirsə də, məşuqəsinə qəzəblənmir, “Tanrı islah qıla bari, təbiətdir bu” deyərək özünə qarşı münasibətin düzələcəyinə ümid etdiyini bildirir. Şeirin bəzi yerlərində aşıqın məşuqəsinə açıq ehtiraslı münasibətinin şahidi oluruq. Bu məqamlar əsəri Vəqifin şeirlərinə yaxınlaşdırır.

Ağa Məsihin beş bəndlik “Qalmışdır” rədifli müxəmməsi ictimai məzmunu, dövrün nöqsanlarının tənqidi baxımından diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçılar göstərir ki, Ağa Məsih bu müxəmməsində Nişatın insanlarda vəfanın, sədaqətin yoxa çıxdığından narazılıq edən mürəbbesindəki şikayətlərin dairəsini bir az da genişləndirmişdir (4, s.103). Şeir müəllifin doğruculuğun keçmişdə qaldığı, bunu axtarmağın mənasız olduğu barədə iddiası ilə başlanır:

Dila, etmə təvəqqe, rastguluq qanda qalmışdır,
Qərinə özgədir, onlar keçən əyyamda qalmışdır (3, s.312).

Şair insanların nəfsin qulu olduğunu, harama uyduğunu, Allah əmrinin peyğəmbər şəriətinin unudulduğunu, qadınlarda həya və ismətin, kişilərdə əhdə vəfanın qalmadığını görərək sarsılır, bədbinliyə qapılır. İkinci bənddə maraqlı bir poetik obraz işlədilmişdir:

Həvali kimsələr bəhri-həramə misli-yelkəndir,
Nə yan olsa çəkər məllah, nəfsin kəştisi təndir,
Dolanır dövrü-zülmət, sahili-insafdən gəndir (3, s.312).

Adamlar haram dənizində gəmini hərəkətə gətirən yelkənə bənzəyirlər. Gəmiçilər, avar çəkən matrosalar bu dənizdəki gəmini hara olsa istiqamətləndirə bilər. Nəfsin gəmisi bədəndir, yəni bunların özüdür. Onlar dövrü-zülmət səyahətindədirlər, insaf sahilindən uzaqdırlar. Deməli, nəfs gəmisinin gəmiçisi, matrosu da adamlardır. Dünya səyahəti mənasında “dövrü-ələm səyahəti” ifadəsi vardır. Müəllif böyük məharətlə nəfs gəmisinin səyahətini “dövrü-zülmət səyahəti” adlandıraraq bir obraz-üç misra ilə çəkdiyi portretə son cizgisini vurmuşdur.

Şair dövrünün insanların düşar olduqları mənəvi aşınıtını, insafın, əxlaqın, mənəviyyatın ortadan getdiyini ürək ağrısı, əsl vətəndaş həssaslığı ilə göstərmiş, əslində bütün nöqsanları açıb göstərməyi özünə borc bilmişdir. Sonuncu bənddə şair dövrünün bütün adamlarını, hakimlərini, din alimlərini, sadə insanların imandan, həqiqətdən, doğruluqdan, sədaqətdən uzaq olmaqda, riyakarlıqda ittiham edir. Şeirdən aşağıdakı iki misrəni nəzərdən keçirək:

Sədaq kimi kəc təb`ilər tutmuş nəzərgahi,
Olar kim, doğrudur, əyri qılinc tək yanda qalmışlar (3, s.312).

Əyri yolla gedənlər, fırıldaqçılar hər yeri, mühüm məqamları ələ keçirmişlər, doğrular, həqiqətpərəstlər isə əyri qılinc tək yanda qalmışlar. Birinci misrada əyri xasiyyətli adamların düz ox kimi hər tərəfi tutmaqlarını, gözə girdiklərini deyən şair maraqlı bir təzad yaratmışdır. İkinci misrada doğru, düzgün adamların əyri qılinc kimi yandan qalmamasının vurğulanması, oxucunun nəzərinə çatdırılması uğurlu bir təzad poetik fiqurunun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istədik ki, “Qalmışdır” rədifli müxəmməsində əxlaqların pozulmasını dərin bir təəssüf hissi ilə, kəskinliklə ortaya qoyan müəllif əvvəlki dövrlərdə formalaşmış mənəvi dəyərlərin müdafiəçisi kimi çıxış etməkdədir.

Ağa Məsih Şirvaninin 1749-cu ildə yazdığı, “Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın” misrasıyla başlanan müxəmməs formalı tarixi mənzuməsi nağıletmə təhkiyəsi ilə diqqəti cəlb edən əsərlərdəndir. Qırx beş bənddən ibarət bu mənzumə 1749-cu ildə baş vermiş real tarixi hadisələri təfərrüatıyla əks etdirdiyindən onu realist ədəbiyyatın nümunəsi hesab etmək olar. Həcmcə Şakir Şirvaninin “Əhvali-Şirvan”ından böyük olan bu mənzumədə daha geniş tarixi lövhələr təsvir edilmiş, daha çox sayda coğrafi adlar (Şirvan, Dağıstan, Rum, Qumıq, Muğan, Təbriz, Talış, Gilan, İran, Səlyan, Bakı, Quba, İlisu, Ərəş, Ağdaş, Lahıc, Houz, Qıssalı, Balakən, Ağsu, Şıxmırzə düzü), şəxsiyyət adları (Şahsevən Əhməd xan, Nadir şah, Surxay, Adil şah, İbrahim şah, Əmiraslan, Səfərəli bəy, Hacı Çələbi xan, Mirzə Məhəmməd xan, Məhəmməd Rza xan, Ağarza bəy, Əbdürrəhman Soltan, Muradxan bəy, Qurban bəy, Cəfər bəy, Zahid bəy, Məlik ağa, Əli bəy, Hüseynəli bəy, Kamil, Ağakışi bəy, Tanrıverdi bəy, Yəqub bəy, Talıb ağa, Əlisultan, Əhməd bəy, Eyvaz bəy və s.) çəkmişdir. Mənzumədə müəllif bilavasitə şahidi olduğu, Nadir şahın ölümündən iki il sonra baş vermiş bir hadisəni, 1749-cu il rəcəb ayının 19-da, iyunun 13-də Şahsevən Əhməd xanın on iki min Şahsevən və Muğan atlıları ilə Şirvana hücumunu, bu zaman müşahidə etdiyi faciələri qələmə almışdır. Əslində bu, XVIII əsrdə baş verən faciəli siyasi, hərbi hadisələr zəncirində bir həlqədir. Səfəvilər

dövlətinin süqutundan sonra Nadir şah Əfşar ölkədəki vəziyyəti sabitləşdirsə də, onun qətlindən sonra yenidən Azərbaycanı öz aralarında bölüşdürmək istəyən qüvvələr, Rusiya və Osmanlı imperatorluqları fəallaşdılar. Ən böyük faciə ondan ibarət idi ki, ölkənin daxilindəki siyasi qüvvələr vətənin azadlığı, müstəqilliyi naminə razılığa gəlmək əvəzinə siyasi şüurun olmaması, tamah ücbatından öz aralarında qanlı müharibələr edir, Azərbaycanı, dinc əhalinin yeni-yeni faciələrlə üzbəüz qoyurdular. Ağa Məsih Şirvani Şahsevən Əhməd xanın sadəcə Şirvana hücumunu deyil, bu riyakar, nadan hərbiçinin bütün fəaliyyətini, təxminən on il ərzində törətdiklərini nəzərdən keçirir, siyasi portretini çəkir, onu tamahgirliyin, qeyri-insaniliyin, zorun, şərin, məkrin, zülmün, qəddarlığın rəmzi kimi təqdim edir, ölümünü isə haqq-ədalətin qələbəsi, qanunauyğun bir olay kimi dəyərləndirir. Şair göstərir ki, tamahkarlığı səbəbindən ittifaq bağladığı bütün şəxslərə xəyanət edən Əhməd xan Şirvan xanlarının qonaqpərvərliyinə qarşı nankorluq edərək Şirvan, Dağıstan və bütün Azərbaycanı, sonra isə bütün İranı ələ keçirmək, İbrahim xanı taxtdan salmaq xəyalına düşdü. Onun bu planından xəbər tutan şirvanlılar ətraf bölgələrdən kömək istədilər, qüvvə toplayaraq Əhməd xana qarşı mübarizəyə qalxdılar. Ağsunun Şıxmırzə düzündəki döyüşdə Əhməd xanın qoşunları məğlub edilir, özü isə qətlə yetirilir. Mənzumədə döyüşün ətraflı mənzərəsini yaradan humanist şair bu siyasi intriqanın qurbanlarını, həlak olub qanı ilə meydanı lələzərə çevirənləri də yad etməyi unutmur. “Lələzar eylədi Ağsu çölünü al qanlar” misrası döyüşdə həlak olanlara bir ağı kimi səslənir. Mənzumənin ibrətamizliyi ondan ibarətdir ki, əxlaq əxlaqsızlıq, mərdlik namərdlik üzərində qələbə çalır.

Ağa Məsih Şirvani mənzuməsində şəhər qüvvələrə qarşı mübarizə aparılmasında, doğma yurdun düşmənlərdən müdafiəsində igidlik, mərdliklə bərabər qeyrətin, birliyin mühüm rol oynadığını nəzərə çatdırır. Müəllifin ürəyini ağrıdan isə odur ki, bu döyüşdə heç bir kənar qüvvə yoxdur, siyasi iradə nümayiş etdirə bilməyib, ayrı-ayrı bölgələrə, firqələrə bölünmüş, gözlərini hakimiyyət hərisliyi, tamah tutmuş, eyni millətin sabahı görə bilməyən övladları düşmənləri sevindirərək bir-birinin qanını tökürlər.

Şəkili Nəbinin müxəmməs janrında yazdığı mənzumələr də XVIII əsr Azərbaycan reallığının bədii ifadəsidir. Onun “Bu gün” rədifli on iki bəndlik müxəmməsi Şəki xanı Hacı Çələbiyə (1744-1756), onun siyasi, hərbi, ictimai, mədəni tədbirlər, abadlıq sahəsindəki uğurlu fəaliyyətinə həsr edilibdir. Şair birinci bənddə Şəki xanının evini “bəzmi-irfan” adlandırır, onun əliaçıqlığından, qonaqpərvərliyindən danışır, şükr edir ki, xanın sayəsində əhali yaxşı bir dövrandə yaşayır. İkinci bənddə Hacı Çələbinin Nadir şahın qoşunları ilə döyüşərək onu geri oturmağından, Şahı xəcil vəziyyətə salmasından danışır, bu qələbənin Allah tərəfindən verildiyini deyir:

Şah Nadir ki, gətirdi üstünə yüz min səvar,
Sən bərabər cəngə durdun, kimdə var bu ixtiyar,
Döndü getdi, xiclətindən axır oldu şərmisar (3, s. 502).

Şair üçüncü bənddə 1752-ci ildə Şəki xanının Kartli çarı Teymuraz və Kaxeti çarı II İrakli üzərində qələbə çalıb Azərbaycan xanlarını əsirlikdən azad etdiyini xatırladır. Qeyd edək ki, bu hissədə təfərrüat yoxdur, yalnız xanın kafirlərin qoşunlarını darmadağın etdiyindən bəhs edilir.

Şəkili Nəbinin “Ağlar” rədifli altı bəndlik müxəmməsi Hacı Çələbinin ölümündən sonra onun yerinə Şəki xanı olmuş Ağakışi xanın xaincəsinə öldürülməsinə həsr edilmiş mərsiyədir. Nəbinin “Küngüdə” rədifli yeddi bəndlik müxəmməsində Ağakışi xandan sonra Şəki hakimi olmuş Hüseyn xan Müştəqin dövründə (1755-1799) Küngüd kəndində baş vermiş bir hadisədən danışılır. Dost Məhəmməd və bəzi dövlət məmurları Hüseyn xanı aldadaraq ona küngüdlülərin vergi verməkdən imtina etdiklərini söyləyirlər. Məmurların yalanına inanan xan həqiqəti öyrənmədən Küngüdə qoşun çəkir, burada nahaq qanlar axıdır. Bu günahsız qanlardan, qırğınlardan təsirlənən şair haqqında danışdığımız mənzuməni yazmışdır.

XVIII yüzilliyin ən görkəmli şairlərindən biri Molla Vəli Vidadinin müxəmməs nəzm şəklində yazdığı üç müsibətnaməsi vardır. Bunlardan birini, o oğlu Əyyub ağanın vaxtsiz ölümünə həsr edibdir. Şairin ikinci müsibətnaməsi gürcü knyazı II İraklinin oğlu Levanın ölümü münasibətilə (1780-1782-ci illər arasında baş vermişdir) yazılmış “Bu gün” rədifli müxəmməsdür. Mənbələr Levanı savadlı, ağıllı, gözəl zahiri görünüşə malik gənc kimi təsvir edirlər (bax: 11, s.88). “Ah” sözü ilə başlanan 9 bəndlik bu şeirdə şair faciənin səbəbkarının çərxi-fələk, dövrən olduğunu, bu hadisənin bütün Gürcüstanın, bölgənin xristian və müsəlmanlarını təsirləndiyini bildirir.

Vidadinin dostu Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqin faciəli ölümünə həsr etdiyi müxəmməs formasında yazdığı 28 bəndlik müsibətnaməsi onun ən məşhur əsərlərindəndir. Hüseyn xan Müştəqin ölümünə həsr edilmiş mənzumə müəllifin baş vermiş faciəyə qiymət verməsi, onun səbəbləri barədə fikrini bildirməsi, həyat lövhələri yaratması baxımından böyük maraq kəsb edir. Əsər ictimai-siyasi mövzuda yazılmışdır. Bu baxımdan yanaşdıqda şairin klassik janr olan müxəmməsin ictimai-siyasi fikirlərin ifadə imkanının genişləndirilməsi sahəsindəki fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Vidadinin mənzuməsində əsas diqqəti ölümünə dərinlən kədərləndiyi Hüseyn xan Müştəqin ideal bir hakim, xan, qorxmaz, rəşadətli döyüşçü, sərkərdə, bir çox müsibət keyfiyyətlərə malik gözəl insan kimi obrazının yaradılmasına, onun vicdansız, çirkin məqsədlərlə birləşmiş şəxslər tərəfindən namərdcəsinə qətlə yertirilməsinin təsvirinə yönəlmişdir. Bütövlükdə həyatı hadisələrin təsvirindən ibarət olan bu epik əsərdə Vidadinin böyük emosionallıqla hiss və həyəcanlarını ifadə etməsi, faciədən kədərlənib fəğan qaldırması çox mühüm yer tutur. Müəllifin səmimiyyəti, dediklərini ürəkdən deməsi oxucuda heç bir şübhə doğurmur. Mənzumənin dilində ərəb və fars sözlərinin çoxluğu diqqəti cəlb edir. Buna baxmayaraq, fikrimizcə, əsər müəllifin müasirləri üçün tamamilə anlaşıqlı olmuş, zamanında geniş yayılmışdır.

Muxtar adlı şairin qubalı Fətəli xanın sərkərdəliyini mədh edən “Oldu” rədifli müxəmməsindən iki bənd və son iki misra qalmışdır.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında çox misralı, iri həcmli şeir janrlarından, müsəddəs, müsəbbe, müstəzad, tərcibənd, tərkibbənddən, ən çox da müxəmməsdən istifadənin artdığını görürük. Müxəmməs qəzəl və məsnəvinə əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdırmışdı. Aşıqanə, fəlsəfi, məişət şeirləri, tarixi mənzumələr bu janrda yazılırdı. Əsərlərində həyatın real təsiri, hisslərin təbiiliyi, obrazların rəngarəngliyi, dil zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən Vaqif lirik-aşıqanə müxəmməslərlə yanaşı ictimai və məişət mövzusunda da müxəmməslər yazmışdır. Onun 34 əsl müxəmməsi, 2 müxəmməsi-

müstəzadı əlimizə çatmışdır. 34 əsl müxəmməsdən iyirmi altısı beş, dördü dörd, biri altı, biri on, biri on üç, biri on altı bənddən ibarətdir. Fikrimizcə, Molla Pənah Vaqifin müxəmməslərini mövzuya görə aşağıdakı kimi təsnifləndirmək olar: 1) lirik-aşıqanə şeirlər; 2)saqqala həsr edilmiş yumorlu şeirlər; 3)müxtəlif əşya və geyimlərlə bağlı yazılmış şeirlər; 4)Tiflis şəhəri ilə bağlı şeirlər; 5)İbrahim xanın qızının Tehranaərə getməsi münasibəti ilə yazılmış şeir; 6)ictimai-fəlsəfi məzmunlu, “Görmədim” rədifli şeir.

Ümumiyyətlə, Vaqif yaradıcılığında dünyəvilik, realizm və nikbinliyin ifadəsində, şairin fərdi üslubi xüsusiyyətlərinin əksində onun qoşma və müxəmməsləri daha böyük önəm kəsb edir. Araz Dadaşzadə isə göstərir ki, Vaqifin müxəmməsləri mövzu əlvanlığı və deməli, həyat gerçəkliyini əhatə etmək baxımından onun qoşmalarından da üstündür (12, s.103).

Vaqifin yeganə ictimai-fəlsəfi məzmunlu müxəmməsi olan “Görmədim” rədifli 13 bəndlik şeiri yalnız onun yaradıcılığının, hətta XVIII əsr poeziyamızın deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının ən yüksək zirvələrindən birini təşkil edir. Şairin birinci bəndində yaşadığı həyata, insanlara qarşı xəyal qırıqlığı yaşamış, mənəvi sarsıntılar keçirmiş şairin dövrünə soyuq bir mühakimə ilə qəti qərar verdiyini görürük:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə babət görmədim,
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biotü iqrarü inamü dəyanət görmədim,
Bivəfadan laçərəm təhsili-hacət görmədim (10, s.127).

Sonrakı bəndlər cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqə nümayəndələrinin əqidəsizliyinin tənqidinə həsr edilib. İkinci bənddə sultanın da, dərvişin də, yoxsulun da yeganə məqsədinin dünya malını əldə etməkdən ibarət olduğundan danışılır. Üçüncü bənddə deyilir ki, dünyanın bütün səs-sədası məkr, hiylə, fitnə, dava və qalmaqaldan ibarətdir, insan əli nədən yapışırsa, puldan ötrüdür. Dördüncü bənddə şair dövrünün insanların davranışına dair belə bir düstur kəşf etdiyini elan edir: Kimin könlümü şad etsən, o sənə barəndə böhtanlar danışacaq, kimə yaxınlıq etsək, düşmənin olacaq, dost dediyin adam sənə qarşı ədavətə başlayacaq. Sonrakı bəndlərdə alim, cahil, mürid, mürşid, şagird, pir, şeyx, şeyyad (kələkbaz) və abidlərin-hamının günah içində, nəfsin əsiri, padşahların dövlətləri istila etmək hərisi olduğu iddia edilir. Şair öz başına gələnlər barədə danışır, etdiyi yaxşılıqlara görə aldığı xəsarətləri acı-acı xatırlayır.

Molla Pənah Vaqifin müxəmməsləri, onun yaradıcılığının, bütövlükdə XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının əsas aparıcı təmayüllərini, realizmə dünyəviliyə, real gerçəkliyin əksinə meylin artdığını bariz şəkildə əks etdirir.

XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Nişat, Şakir, Məhcur, Zari, Ağa Məsih, Müştəq, Saleh, Ağa Bağır, Vidadi, Vaqif kimi şairlərimiz müxəmməs nəzm şəklində əsərlər yazmışlar. Klassik irsdən, xüsusilə də Füzuli yaradıcılığından təsirlənən, şifahi xalq ədəbiyyatından, aşiq poeziyasından bəhrələnən əsrin ən istedadlı sənətkarları yeni dövrün tələbinə uyğun olaraq müxəmməsin ənənəvi qəliblərini canlandırır bəhrələndirmiş, janrın imkanlarından məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə edərək real, konkret bir gözələ ünvanlanan dünyəvi eşqi tərənnüm etmiş, cəmiyyətdə

gördükləri haqsızlıq və ədalətsizlikləri cəsarətlə tənqid etmiş, tarixi hadisələri mümkün qədər ətraflı təsvir etmiş, novator sənətkar kimi çıxış etmişlər. Bu novatorluq ən çox özünü müxəmməs janrının mövzu dairəsinin genişləndirilməsində göstərir. Əsrin müxəmməslərində həyata nikbin münasibətin mühüm rol oynadığını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. XVIII əsr poeziyamızın ən səciyyəvi cəhətləri Vaqif yaradıcılığında kamillik həddinə çatmışdır. Vaqif poeziyası (o cümlədən, müxəmməsləri) XVIII əsr ədəbiyyatımızda dünyəviliyə, realizmə doğru atılmış ən cəsarətli addımdır.

Ədəbiyyat :

1. Köçərli Fəridun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. C.1.- Bakı : Elm, 1978.
2. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.- Bakı : Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı,1956.
3. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası. 20 cildə. C.6. – Bakı : Elm, 1988.
4. Dadaşzadə Araz. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. – Bakı : Elm, 1980.
5. Ərəb və fars sözləri lüğəti. – Bakı : Azər.SSR EA nəşriyyatı, 1967.
6. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. C.3. - Bakı : Elm, 1999.
7. Yusifli X. Məhəcur Şirvani yeni təfəkkür işığında / X. Yusifli, T. Bədəlova. – Bakı : Elmin inkişaf fondu, 2012.
8. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları.- Bakı : Avrasiya press, 2006.
9. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri.- Bakı : Yazıçı, 1987.
10. Vaqif M.P. Əsərləri. – Bakı : Yazıçı, 1988.
11. Dünyamalıyeva T. Molla Vəli Vidadi.- Bakı : Yazıçı, 1987.
12. Dadaşzadə Araz. Molla Pənah Vaqif. (Həyat və yaradıcılığı). - Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1966.

Наиля Мустафаева

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МУХАММАСОВ XVIII ВЕКА Резюме

В азербайджанской поэзии XVIII века, наряду с фольклорными жанрами, классический жанр мухаммаса приобретает большую актуальность. Наиболее известные поэты этого времени Нишат Ширвани, Шакир Ширвани, Ага Масих Ширвани, Махджур Ширвани, Шекили Наби, Молла Вели Видади, Молла Панах Вагиф свои самые выдающиеся произведения пишут в этом жанре. Ряд поэтов в форме мухаммаса описывают исторические события. Во всех этих произведениях отчетливо видны тенденции реального описания действительности.

**CHARACTERISTIC FEATURES OF 18TH-CENTURY
MUHAMMASES OF AZERBAIJAN**

Summary

In Azerbaijani poetry of the XVIII century, along with folklore genres, the classic genre of muhammas acquires great urgency. The most well-known poets of this time, Nishat Shirvani, Shakir Shirvani, Agha Masih Shirvani, Mahjur Shirvani, Shekili Nabi, Molla Veli Vidadi, Molla Panah Vagif, write their most outstanding works in this genre. A number of poets in the form of muhammas describe historical events. In all these works, the trends of a realistic description of reality are clearly visible.